

ІСТОРИЧНА РОЛЬ ПЕРЕКЛАДУ У СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНИХ МОВ

У дослідженні розглядається роль перекладу у становленні літературних мов та погляди самих перекладачів на роль перекладу для мови, починаючи з Цицерона до сучасності.

Із тих історичних досліджень перекладу, що існують на даний момент, можна дійти висновку, що про історію цієї професії ми знаємо надто мало, а те, що знаємо, свідчить, що обриси перекладу в різні часи істотно різнилися, а перекладацька чи тлумацька діяльність набирала таких різноманітних форм та відбувалася в такій множині контекстів за роки свого існування, що ми зобов'язані спершу проаналізувати історичні факти, перш ніж починати розробку теоретичного пояснення цього складного явища [1]. Читання національних історій перекладу може призвести до цікавого проникнення в такі важливі питання, як загальне уявлення про письмових та усних перекладачів у різні історичні періоди, про роль перекладачів з погляду різних спільнот, про коло чинників, що породжували широку перекладацьку діяльність за певних часів, про вражаючу різноманітність діяльності, що сприймалася як перекладацька в різні часи, та види контекстів, у яких перекладачам доводилося діяти. Завдання перекладознавця серед інших полягає також у тому, щоб надавати кваліфіковані поради у визначенні місця та ролі перекладачів, перекладів та процесу перекладу в суспільстві [2], у зв'язку з чим усвідомлення місця та ролі перекладу в історії культури видається нам надзвичайно актуальним, особливо з огляду на необхідність підвищення статусу перекладача в сучасному суспільстві. Основними історичними причинами перекладу літератури називають наступні: сприяння розвитку власної літератури, запозичення нових думок, запозичення нових родів та жанрів літератури, збагачення національної мови, розповсюдження релігій, передача культурних цінностей [3]. Іноді для виконання цих завдань перекладачам доводилося створювати алфавіти. Широкомасштабного дослідження перекладу літератури для збагачення сучасної народної мови, що є об'єктом нашого вивчення, за винятком колективної монографії "Translators through History" під редакцією Ж. Деліля та Ю. Вудзверт [3], не проводилося, тому за мету ми собі поставили дослідити, як впливає переклад на мову перекладу.

Традиційно переклад визначається як процес досягнення щонайкращої смислової відповідності між двома текстами в двох різних мовах. Вперше такий погляд на переклад сформулював Марк Туллій Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.). В "De Oratori" (55 р. до н.е.), "De optimo genere oratorum" (51 р. до н.е.) та інших текстах Цицерон розрізняє свою перекладацьку практику від послівного методу перекладу своїх попередників, стверджуючи, що набагато важливіше, по-перше, оволодіти цільовою аудиторією на тій мові, на якій аудиторія вільніше почуватиметься; та, по-друге, розвивати ораторський словниковий запас і навички аргументації в цільовій мові, аніж із скрупульозною точністю притримуватися джерельного тексту [4]. На літературу цей погляд поширили Гораций (85 – 8 рр. до н.е.) в "Ars poetica" ("Про поетичне мистецтво") (20 р. до н.е.) та Авл Геллій в "Noctes Atticae" ("Аттичних ночах") (бл. 100 р. до н.е.). До Біблії та інших релігійних текстів цей підхід застосував Ієронім Стридонський (бл. 347 – 419/20), обґрунтувавши його в листі до Паммахія (395 р. н.е.). У листі до Фуска Салінатора, написаному в 85 році н.е., майже через півтора століття після книг Цицерона про ораторське мистецтво, Плутарх Молодший додає до теорії Цицерона два нові елементи. Перший полягає в евристичній цінності перекладу в обох напрямках, тобто не лише на латину з грецької, але й з латини, вправа, яка ніколи не спадала на думку Цицерону; другий – в проголошенні відкритого змагання з джерельним автором, свого роду двобій, причому головною метою цього змагання (окрім отримання насолоди від перемоги) є збагачення мови засобами вираження [5]. Квінтіліан стверджував: "Тема запропонованого розділу: вирішення питання, як надбати запас слів та навчитися легко писати. Наші оратори старої школи вважали переклади з грецької латиною такими, що цілком відповідають цій меті. Луцій Красс зауважує в одній з вищезгаданих книг Цицерона "De oratore", що це він робив не раз. Та й особисто сам Цицерон прямо радить вдаватися до цього способу. Завдяки цьому він навіть переклав і видав декілька творів Платона та Ксенофонта" [6].

Погляди на переклад як на вправу зі стилю, які відстоював Квінтіліан, стосувалися, зрозуміло, перекладів грецьких першоджерел латинською мовою, а латина залишалася мовою системи освіти по всій Європі протягом багатьох століть. У середні віки латина та народні мови відбивали два несхожі стилі мислення. Латиною було неважко висловити абстракції, вона добре слугувала формулюванню принципів теології та політичної ідеології, в той час як народна мова раннього середньовіччя була орієнтована на передачу конкретно-образних, нескладних уяв [7: 62-63]. Проте поява, починаючи з X ст., літератур народними мовами призводить до зміни ролі перекладу [8]. Іще король Альфред зрозумів значення перекладу як засобу поширення вченості, і для нього переклад був пов'язаний зі створенням цільового тексту зрозумілою народом мовою. "Тому-то здається мені за найліпше, як здається також і тобі, що слід нам перекласти деякі книжки, які найбільш потрібно знати кожному, тією мовою, що всі ми зможемо зрозуміти, й учинити так, що з Божою поміччю нам без великих зусиль вдасться, якщо буде мир, щоб всі юнаки з вільних людей, що нині живуть в англійському народі, що мають статки, могли бути усаджено за навчання, доки ні на що інше вони не потрібні; доти, доки не зможуть читати англійську грамоту добре: по тому вони можуть бути вивчені далі мові латинській, як тільки знайдеться той, хто забажає навчати їх далі й тим самим допоможе їм прилучитися до духовного стану. Далі, коли згадав, я наскільки

знання латини занепало серед англійського народу, проте ж багато-хто при цьому може читати англійське письмо, розпочав я поміж інших різних та численних турбот королівства нашого перекладати англійською мовою книжку, що називається латинською мовою "Pastoralis", а нашою англійською мовою "Sheperd's Book" ["Книга пастиря"], іноді слово в слово, іноді ж іншими словами, чому навчився я у архієпископа мого Племунда та єпископа мого Ассера, та священника мого Гримбольда, та священника Іоанна" [9] (Переклад Ільїна І.В. та Кальниченка О.А.). Так само як військова звитяга Альфреда врятувала англійський народ від знищення, так і його інтелектуальна діяльність врятувала англійську мову й сприяла розповсюдженню грамотності серед його підданців. Унікальний внесок Альфреда до англійської історії полягає в тому, що для освіти свого власного народу він використав мову англійську, а не латинську. Він є перший монарх, що став символом національної єдності й почав добиватися політичного управління над англomовним населенням на півдні під гаслом звернення до спільного почуття англійськості, що передається разом із мовою. А оскільки по всій Європі виникають нові літератури, які не мають значної письмової традиції, на яку можна спертися, якщо вона взагалі не відсутня, то широко починають перекладатися, адаптуватися та засвоюватися твори, які виникли в іншому культурному контексті. Внаслідок цього переклад набуває додаткового виміру. Таким чином, римська модель збагачення через переклад розвивається в новій формі [3: 28; 8: 51].

Особливо слід наголосити на визначному внеску перекладачів-творців алфавітів [3: 9-21], завдяки діяльності яких були розширені територіальні межі поширення знань (напр., Кирило та Мефодій – Болгарія, Моравія, Паннонія, Русь), принесені нові елементи цивілізації та нові духовні цінності, відкриті шляхи до культурного, соціального та духовного прогресу, народам дано знаряддя для розвитку та пробудження колективного самосвідомлення етно-мовних груп (напр., готи, слов'яни), закладено підвалини для появи національного почуття та національних літератур (напр., Болгарія, Вірменія), усунуто неписьменність народу та покладено початок демократизації освіти, уможливлено збереження культурної спадщини.

Оскільки мова кожної окремої культури, поза всяким сумнівом, – її найбільше надбання, то бажання розвивати мову є актом патріотизму. І збагачення власної мови є практикою, яка тісно пов'язана із створенням національних літератур. У становленні та поширенні національних мов, особливо за доби Відродження, коли сучасні мови були ще дуже молоді, чільна роль належала перекладу. "Саме за Ренесансу, за якого відчувалася необхідність у творенні нових термінів для позначення нових реалій, формується цілком нове поняття перекладу" [10: 31]. Так, гарним прикладом цього явища в Англії може служити переклад Джоном Флоріо "Есеїв" Монте-ня. Завдяки цьому перекладу в англійську мову ввійшла велика кількість нових слів, зокрема "entrain, conscientious, endear, tarnish, facilitate, amusing, regret, effort, emotion". Крім того, Флоріо став першим літератором, який вжив присвійний займенник "its" [11: 227].

Іноді стверджують, що існують приклади, коли переклад справді творив мови. Але тоді слід визначитися стосовно значення слова "творити", бо помилково буде припускати, що до цього ці мови не існували і що переклад створив їх з чогось фіктивного [12: 344]. Таким випадком є переклад Біблії Лютером, переклад, що породив німецьку мову. У цьому випадку труднощі полягали в тому, що цільова мова не була єдиною цілісною мовою, а низкою діалектів: "Добра німецька мова – це німецька мова народу. Проте народ говорить на безкінечній кількості німецьких. Тоді ти зобов'язаний перекладати на німецьку, що якимось піднімається над масою Mundarten, не відкидаючи їх і не пригнічуючи. Таким чином, Лютер спробував зробити дві речі: здійснити переклад на німецьку, що апіорі може бути лише місцевою, його власною німецькою, Hochdeutsch, проте водночас піднести, самим процесом перекладу, цю місцеву німецьку до статусу загальнонімецької, лінгва франко. З тим щоб та німецька, яку він використав, не стала сама мовою, відрізаною від народу, він мав зберегти в ній щось від Mundarten, щось від загального способу висловлювання та щось від народних говірок. Таким чином, ми знаходимо водночас послідовне та умисне використання вельми усної мови, багатої на образи, звороти, виразної, поруч з очищенням та дедіалектизацією цієї мови... Переклад Лютера є першим рішучим самоствердженням німецької літературної мови. Великий "реформатор" Лютер взагалі надалі буде вважатися письменником та творцем мови..." [13: 46-47].

Іншим прикладом може служити Франція XVI ст., коли французька мова остаточно утверджується як мова французької нації, перемагаючи латину з одного боку, та численні місцеві діалекти з іншого. В 1530 році король Франциск I створює "College royal" ("Королівський коледж"), який також називають "College des Trois Langues" ("Коледжем трьох мов") (латинської, грецької та єврейської), а в 1539 році видає наказ, відомий під назвою "Ордонанс Віллер-Котре", який приписував використання французької мови замість латинської в судочинстві, діловодстві та інших офіційних сферах і якому судилося відіграти особливу роль у процесі ствердження французької мови. Вимагаючи, щоб усі цивільні акти "проголошувалися, реєструвалися та повідомлялися сторонам [судового процесу] сучасною французькою мовою", Франциск I дав поштовх перекладацькому руху, який допоможе "піднести нашу народну [мову] до рівня інших, більш відомих мов і зробити її зразком для них" (дю Белле). Внаслідок цього та подальших декретів народній французькій мові належало стати мовою права, науки та літератури. Вона набуває статусу національної мови, основоположної мови французької держави [3: 38 – 39]. До певної міри переклади тоді сприймалися як засіб поширення знань серед більш широких верст населення, і в цьому плані перекладачі вирішували два взаємопов'язані завдання. Вони робили доступнішими для широкої читацької літератури твори античних авторів, та, щоб полегшити цю задачу, їм доводилося брати участь у розбудові рідної французької мови. Ще 1509 року перекладач на ім'я Клод де Сейссел звернувся до короля Людовіка XII з пропозицією про створення якогось органу французької літератури та виступив із захистом перекладу як засобу збагачення та поширення французької мови. Проте протягом століття на шляхи, якими можна збагатити рідну мову, існувало дві протилежні точки зору [14 : 177]. Слідом за Клеманом Маро група

придворних поетів та перекладачів розглядала переклад як чудову стилістичну вправу, що сприятиме збагаченню їхньої мови. Вчений та знавець грецької мови Тома Себійє виклав цю позицію в своїй книжці від 1548 року "L'Art poetique" ("Поетичне мистецтво"). Подібно до того, як і Горацій в "Ars poetica" ("Про мистецтво поезії"), він вважав переклад ("version") жанром літератури та гілкою риторики. Цю його думку не поділяла "Плеяда" – група поетів-гуманістів на чолі з Ронсаром, котрі вважали переклад шкідливим як для літератури, так і для мови. На прохання цього об'єднання Жоашен дю Белле (1522 – 1560) відповідає Себійє, створивши в 1549 році працю "Defence et illustration de la langue francaise" ("Захист та прославлення французької мови"), яку Ж. Мунен назвав "антологією аргументів проти перекладу" [15: 13]. Дю Белле [16] рекомендує збагачувати мову не через переклад, а через "наслідування" кращим грецьким та латинським авторам. Він пропонує створювати неологізми на основі слів грецького або латинського походження та закликає запозичувати слова з регіональних діалектів та словника ремісників. Він не вірить в те, що стилю та красномовності можливо вивчитися від перекладачів. Надмірне запозичення з іноземних мов під виглядом вченості на цей час вже дискредитувало себе. Рабле, наприклад, висміював "вживання та творення латинських слів вуличними торгівцями". У четвертому правилі свого трактату про переклад Етьєн Доле (1508 – 1546) попереджає перекладачів проти того, щоб вживати поруч слова, що надто нагадують латинські, чи рідко використовувалися в минулому [17]. А на кінець XVI ст. Анрі Етьєнн (1531 – 1598) друкує своє звинувачення "нової італізованої французької мови" [3] .

Таким чином, переклад не заповнює вакууму мови ані у Франції дю Белле, ані в Німеччині Лютера. Проте переклад у змозі змінити співвідношення у престижності мов на культурному полі, їхній авторитетності серед мовної спільноти як на рівні державних інститутів, так і на символічному рівні, тим самим дозволяючи те, щоб сучасна розмовна мова зайняла місце мови референціальної (відсилочної), тобто мови культури, пов'язаної з письмовою та усною традицією, що забезпечує, шляхом постійних посилань на класичні твори минулого, збереження цінностей суспільства. У Франції доби Відродження та в Німеччині часів Реформації референційна мова була мовою іноземною. Отже, завдання перекладачів полягало в заміні чужої мови рідною. Тобто, перекладачі не створювали нової мови, але підносили діалект до статусу національної мови та мови культури [12: 345].

Трактат "Про різні методи перекладу" Фрідріха Шлейєрмахера [18], поданий ним до Пруської академії 24 червня 1813 року, в кульмінаційний момент конфлікту із Францією, фактично окреслює провідну роль перекладу в розбудові національної культури в програмі прусського руху за об'єднання Німеччини на основі єдиної мови та культури, а тезу Шлейєрмахера про очужуючий переклад слід розглядати як антифранцузьку, бо він протистоїть перекладацькому методу, котрий домінує у Франції, тобто методу одомашнення, асиміляції, примушуючи іномовного автора мандрувати за кордон до читача цільової мови [19]. Очужуючий переклад може бути застосований лише до науково-філософських і поетичних (художніх) творів, зміст яких твориться самими авторами, що вільно обирають об'єкти та їхнє розташування, й котрі виступають лише в мовленні, й де переклад є надзвичайно складною проблемою, бо кожна мова будує свої висловлювання по-різному, й з часом мова таких текстів починає асоціюватися з певними ідеями, нормами, канонами, почуттями, відношеннями, котрі обумовлюються національною культурою. Шлейєрмахер відстоював використання в перекладі особливості "перекладацької" мови, що неодмінно веде до змін у самій мові. Врешті-решт, лише відхиляючись від сталих норм, можна очужуючий елемент зробити помітним у цільовій мові. Хоча найбільш важливим є те, що Шлейєрмахер був упевнений в інновативному характері перекладу й вбачав саме в цьому його основну роль [20]. З самої появи в німецькій культурі очужуючий переклад означав тісну близькість до джерельного тексту, буквализм, що призводив до запозичення іномовних культурних форм та до розвитку різномірних лектів. Так, Й. Г. Фосс, переклавши "Іліаду" (1793) та "Одіссею" (1781) гекзаметром, запровадив цю віршовану форму до німецької літератури, а в перекладах Софоклових "Антигони" та "Царя Едіпа", Фрідріх Гельдерлін вперше став використовувати архаїчні та нестандартні діалекти. Отже, коли очужуючий переклад відновлюється німецькими теоретиками XX ст., такими, як Рудольф Паннівці та Вальтер Беньямін [21], то він розглядається як знаряддя культурної інновації. З точки зору Паннівці, "перекладач робить фундаментальну помилку, коли підтримує існуючий стан мови, замість того щоб дати мові суттєво підпасти під вплив мови іноземної" [22]. Відчужуючий переклад приймає багато чого з того, що Вальтер Беньямін назвав "аграматичністю", щоб завадити сприйняттю перекладу як оригіналу, тому що надто прозорі переклади превалюють в одномовному суспільстві, на зразок США. Він упирається християнській та цicerоно-гoраціанській рекомендаціям перекладати дух, а не букву. Чим менше суспільство володіє іноземною мовою першоджерела, тим більше слід наголошувати на необхідності дослівного перекладу, хай навіть при цьому буде чинитися насильство над нормативним синтаксисом. Ідеоматична вільність та прозорість приховують ідеологічні основи, що сформували цей метод й, отже, вводять в оману. Ці основи, по суті, варто було б зробити помітними читачеві через вибіркові порушення нормативного вжитку, в тому числі через 1) архаїзми; 2) неологізми; 3) реалії; 4) тісне слідування за синтаксисом, часом, станом; 5) де можливо, еквіритмом. Сам процес створення очуження є значно вірнішим першоджерелу, чеснішим стосовно читача й продуктивнішим з точки зору постійного внеску в літературу та мову перекладу.

І хоч набір домінантних поетик може здаватися на певному проміжку як такий, що абсолютно установився, однак, впродовж історії поезія будь-якої культури продовжує розвиватися. Реєстр складових цих поетик продовжує змінюватися, і дослідження демонструють, що в боротьбі за зміну літературних систем переклад покликаний зіграти вирішальну роль. Навіть у країнах з усталеною літературною традицією переклади здатні впроваджувати в існуючі реєстри нові художні засоби. Так, Езра Паунд суттєво запозичив із китайської поезії ідею "динамічного змісту" та із японських хайку для внесення змін до системи, яка йому здавалась переобтяженою заяжженими метричними римами та прикрашуванням, так само, як Фень Чі інтродукував у китайську поетич-

ну систему форму сонета. Гекзаметр був упроваджений до німецької віршованої системи через переклад Гомера Г. Фоссом, а Шлегель А.В. запозичив шекспірівський віршований розмір, щоб кинути виклик авторитету французьких зразків.

Оскільки українська мова та література за відсутності держави не мали нормальних умов для розвитку, то перекладна література в культурному житті українців відігравала надзвичайно велику роль як засіб розвитку української мови та збагачення її поетичного вислову; а в II половині XX ст. в Україні склалася така ситуація, коли "джерело мовлення літературної мови перенеслося з оригінальної літератури на перекладну" [23: 12]. Тому перспективу подальшого дослідження ми вбачаємо у вивченні ролі перекладу у становленні, збагаченні та збереженні української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Baker M. (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge, 1998. – 654 p.
2. Holmes J. S. The Name and Nature of Translation Studies // Holmes J. S. Translated Papers on Literary Translation and Translation Studies – Amsterdam, Rodopi, 1988 – P. 66 – 80.
3. Delisle J., Woodsworth J. (eds.) Translators through History. Amsterdam and Philadelphia: John Benlamins. – 1995.
4. Cicero. De oratore. De optimo genere oratorum. De finibus honorum et malorum // Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. / D. Robinson (ed.) – Manchester: St. Jerome Publishing, 2002. – P. 7 - 12.
5. Plinius Secundus. Letter to Fuskus Salinator # 9 // Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche/ D. Robinson (ed.). – Manchester: St. Jerome Publishing, 2002. – P.18 – 19.
6. Quintillian. Institutio oratoria // Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. / D. Robinson (ed.). – Manchester: St. Jerome Publishing, 2002. – P. 19 – 20.
7. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. – 396 с.
8. Bassnett-McGuire S. Translation Studies – London, New York: Routledge, 1980. – P. 43 – 57.
9. Alfred. Letter to Bishop Waerferth // Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche / D. Robinson (ed.). – Manchester: St. Jerome Publishing, 2002. – P. 37–38.
10. van Hoof H. Histoire de la traduction en occident: France, Grande-Bretagne, Allemagne, Russie, pays-Bas. – Paris, Louvain: Duculot, 1991. – 368 p.
11. Yates G. John Florio. The Life of an Italian in Shakespeare's England. – London : Octagon Books, 1968. – 236 p.
12. Brisset A. The Search for a Native Language: Translation and Cultural Identity // The Translation Studies Reader / L. Venuti (ed.). – London and New York: Routledge, 2000. – P. 343 – 375.
13. Berman A. L'Epreuve de l'étranger. – Paris: Editions Gallimard, 1984 – P. 45 – 46.
14. Кальниченко О.А., Подминогин В.О. Історичні коріння перекладності // Вісник Харківського нац. ун-ту - № 649, 2005. – С. 174 – 179.
15. Mounin G. Les Belles Infideles. – Lille: Presses Universitaires de Lille, 1994. – P. 13
16. Du Bellay, J. Defence et illustration de la langue francaise //. – Paris: Librairie Marcel Didier, 1988. – 206 p.
17. Dolet E. La Maniere de bien traduire d' une langue en l'autre // Cary, E. Les Grands traducteurs francaise. – Geneve: George, 1963.
18. Schleiermacher F. Uber die verschiedenen Methoden des Ubersetgungsjio // Das Problem des Ubersetzens / Ed. H. J. Storig, – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963.– S. 38–70.
19. Venuti L. The Translator's Invisibility. – London and New York: Routledge, 1995. – P. 43 – 98.
20. Кальниченко О.А., Подминогин В.О.,Трактат Фрідріха Шлейермахера "Про різні методи перекладу" та його значення для сучасного перекладознавства// Вчені записки ХГІ "НУА". Т. VIII. – 2002. – С. 503 – 533.
21. Benjamin W. Die Aufgabe des Ubersetzeres // Das Problem des Ubersetzens / Ed. H.J. Storig, – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1963.– S. 182–92.
22. Pannwitz R. Die Krisis der europaischen Kultur. – Nuremberg: H. Carl, 1917.– S. 242.
23. Зорівчак Р.П. Художній переклад в Україні і буття нації // Записки перекладацької майстерні. 2000 – 2001. – Львів: ЛНУ, 2001. – С. 9 – 17.

Матеріал надійшов до редакції 11.05.2005 р.

Подминогин В.А., Кальниченко А.А. Историческая роль перевода в становлении национальных языков.

В исследовании рассматривается роль перевода в становлении литературных языков и взгляды самих переводчиков на роль перевода для языка, начиная с Цицерона до наших дней.

Podminohyn V.O., Kalnychenko O.A. Historical role of translation for language development.

The study deals with historical role of translation for language development and translators' thoughts on it from Cicero to modern times.